

УДК 821, 811. 25

КУЛЬТУРНО-КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АСПЕКТ ПЕРЕКЛАДУ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Кузенко Г.М., к. філол. н., доцент,
доцент кафедри теорії і практики перекладу з англійської мови
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

У статті розглянуто культурно-концептуальний підхід до художнього перекладу, його основні принципи, що дають змогу зберегти в цільовому тексті базові концепти – важливі складові семантико-стилістичної системи оригіналу – з метою забезпечення відповідних реакцій читачів перекладу. Важливою передумовою досягнення адекватності перекладу є обов'язкове зіставлення концептуальної інформації, яку містить оригінал, з тією, яку виявлятиме перекладений твір.

Ключові слова: культурно-концептуальний аспект, лінгвокультурема, концепт, культурна модель.

В статье рассмотрен культурно-концептуальный подход к художественному переводу, его основные принципы, позволяющие сохранить в целевом тексте базовые концепты – важные составляющие семантико-стилистической системы оригинала – с целью обеспечения соответствующих реакций читателями перевода. Важной предпосылкой достижения адекватности перевода является обязательное сопоставление концептуальной информации, содержащейся в оригинале, с той, которая проявится в переведенном произведении.

Ключевые слова: культурно-концептуальный аспект, лингвокультурема концепт, культурная модель.

Kuzenko H.M. CULTURAL-CONCEPTUAL ASPECT OF LITERARY TRANSLATION

The article deals with the cultural-conceptual approach to literary translation, its main principles, which allow to preserve in the target text the basic concepts – important components of the semantic-stylistic system of the original in order to ensure the corresponding reactions of readers of translation. An important prerequisite for achieving the adequate translation is the compulsory comparison of the conceptual information contained in the original with the one that will be conveyed in the translated work.

Key words: cultural-conceptual aspect, lingvoculture, concept, cultural model.

Постановка проблеми. Кожний художній твір, кожний художній напрям, література кожної історичної доби породжують специфічні проблеми для перекладача. Вирішувати ці проблеми можливо лише за умови засвоєння перекладачем здобутків багатьох дисциплін у комплексі. Художній переклад, як будь-яке мистецтво, потребує глибокого занурення в культурно-концептуальний контекст, урахування лінгвопрагматичного фактору та фонових знань цільової аудиторії. Опис історичних подій, уживання назв національних страв, традицій, а також інші елементи культурно-історичного контексту здебільшого використовуються саме в художніх текстах. Художній текст поряд з іншими формами творчої діяльності є інструментом культурного освоєння світу й розширення колективної пам'яті людства, фактором самої культури [12, с. 58]. Духовно-культурні пріоритети соціуму знаходять безпосереднє відображення в лексичній системі мови, у якій іманентно закладені відмінності у відображенні мовної картини світу [2; 10; 17].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження етнокультурної специфіки світобачення, що відображається в мовній свідомості представників

різних мовних соціумів, зробили такі вітчизняні лінгвісти, як І. Голубовська, М. Кочерган, О. Селіванова, О. Тараненко, а також зарубіжні дослідники: А. Вежицька, В. Гак, Ю. Караулов, В. Костомаров, Дж.М. Ірібарен, А. Цулуага та інші.

Сучасна лінгвoseміотика демонструє тенденцію до тісної взаємодії з порівняльною лінгвокультурологією, крізь призму якої розкриваються національно-мотивовані специфіки мовних знаків однієї культури на тлі іншої [9].

Постановка завдання. Стаття має на меті познайомити читача з культурно-концептуальним підходом до перекладу художньої літератури. У різних соціумах створюються так звані стереотипи щодо своєї поведінки й традицій відносно інших культурних просторів. В основу стереотипних уявлень покладено взаємодію між когнітивним механізмом сприйняття світу та його мовною фіксацією, яка забезпечує виконання трьох функцій: 1) орієнтаційної (пов'язаної з когнітивним відображенням світу), 2) інформативної (що передає відносно достовірну генералізовану інформацію), 3) функції впливу на створення реальності (що сприяє розмежуванню своєї/чужої груп задля захисту інтересів своєї групи) [21, с. 19].

Виклад основного матеріалу дослідження. Запропонований В.І. Хайрулінін культурно-концептуальний підхід до перекладу дає змогу виявляти культурні та когнітивні закономірності в мовному структуруванні дійсності. Згідно з теорією В. Хайруліна, специфіка культури має двоплановий прояв у текстах, що перекладаються [18, с. 39].

Перший план визначається як «культура в мові». Мається на увазі особлива мовна картина світу, тобто своєрідне уявлення дійсності. У цей план входять опосередковані культуральні факти, а саме специфічні когнітивно-семантичні структури, що становлять своєрідність структури мислення представників різних культур.

Другий план називається «культура, що описується мовою». Це поняття й термін мають на увазі те, яким чином артефакти культури чи культурні ознаки, маркери знаходять відображення в змісті текстів. У зв'язку з цим важливе розуміння культури як сукупності матеріальних і духовних особливостей народу, які визначають специфіку організації його мислення в суспільному й повсякденному житті. Відповідно до цієї концепції, переклад – культурологічне явище, що об'єднує в собі два плани: когнітивно-семантичний (перехід від мови оригіналу до мови перекладу) та реально-культурний (перехід від вихідної культури до цільової культури).

Застосування культурно-концептуального підходу до художнього перекладу сприяє розширенню можливостей у зіставних дослідженнях текстів оригіналу та перекладу. Цей підхід допомагає проникнути в глибинну семантику твору задля виявлення й розпізнання тих завуальованих смислів (концептів), які автор привніс у свій твір, та адекватного їх відтворення в перекладі. На основі методу культурно-концептуального аналізу тексту вибудовується концептуальний підхід до перекладу, який полягає у визначенні текстових концептів та осягненні мегаконцепту (основного, глобального концепту) твору як головної передумови перекладу. Метою такого підходу до художнього перекладу є збереження не лише авторської концепції, а й базових (мегатекстових) концептів оригіналу. За допомогою різноманітних трансформацій ураховуються розбіжності в соціокультурних нормах і стилістичних конвенціях двох лінгвокультурних спільнот. Уживання таких стратегій призводить до одомашнювання перекладу, що по-різному сприймається критиками перекладу.

У працях провідних лінгвістів А. Бабушкіна, А. Белової, А. Вежбицької, С. Воркачева, О. Кубрякової, В. Красних, М. Полюжина, Ю. Степанова та ін. вирішуються проблеми визначення поняття «концепт», його онтології та шляхів лінгвальної репрезентації. За спостереженнями вчених, існують типові концепти, виразно представлені в усіх мовах і культурах; поряд із ними в кожній культурно-мовній традиції наявні специфічні концепти або концепти зі специфічними складниками, зокрема «душа» (А. Вежбицька, Ю. Степанов), «совість» (Ю. Апресян), «воля» (О. Шмельов) тощо.

Концепт як одиниця мислення або пам'яті має відносно впорядковану внутрішню структуру, являє собою результат пізнавальної діяльності особистості й суспільства та несе комплексну, енциклопедичну інформацію про відображений предмет або явище, про інтерпретацію цієї інформації громадською свідомістю і про ставлення громадської свідомості до цього явища чи предмета. Упорядковане поєднання концептів у свідомості людини становить її концептуальну систему. Концепт відображає культуру народу. Кожна мова специфічна, в ній відображений своєрідний національний характер. Оскільки різні мови концептуалізують світ неоднаково, то через зіставлення мов виявляються відмінні концептуальні структури світу.

Основною одиницею мовної й концептуальної картини світу є **лінгвокультурема**, яка визначається як «діалектична єдність лінгвістичного й екстралінгвістичного (понятійного і предметного) змісту» [15, с. 52]. Лінгвокультурема, на відміну від слова, має складнішу структуру: план змісту розкладається на мовне значення й культурний смисл, володіє конотативним смислом і «живе стільки, скільки живе ідеологічний контекст, що її породив» [15, с. 54]. В. Красних пропонує поєднати лінгвокультурний підхід із лінгвокогнітивним підходом, що дасть змогу аналізувати як загальнолінгвістичні, так і національно-детерміновані компоненти художнього тексту. В. Телія пропонує використовувати в перекладі макрокомпонентну модель значення, яка включає такі блоки інформації: відомості про пресупозиції, денотації, раціональну оцінку, мотиваційну основу знака, емоційну й емотивну оцінку [10, с. 35].

Сучасна концепція культури як структурованої системи модельованої поведінки включає «всі історично створенні плани (шаблони) життєдіяльності, експліцитні та

імпліцитні, раціональні, ірраціональні й нераціональні, що існують у певний період часу як потенційні орієнтири людської поведінки» [8]. Культурна модель представлена різноманітними одиницями, наприклад, **статичними сутностями**: чоловік, жінка, дитина, лікар, тварина, підприємство, школа тощо; **процесами**: відпочивати, думати, вчитися, помирати тощо; **якостями**: сонний, швидкий, холодний, конструктивно, грубо тощо. Культурні моделі поведінки включають тілесні, особистісні, духовні та інструментальні види діяльності [13].

Модель поведінки включає такі змінні елементи: *виконавець, акт, об'єкт, ситуація, час, спосіб, мета* тощо. Одиниці модельованої поведінки, що утворюють схему, властиву кожній культурі, мають **форму, значення й дистрибуцію**. Форму можна спостерігати як безпосередньо, так й опосередковано, через фотографії, кінофільми, телебачення, мовне повідомлення. Форма, значення та дистрибуція не існують у культурі незалежно одна від одної. Форми культурних моделей функціонально ідентифікуються носіями певної культури, характеризуються комплексом значень. Значення детермінується та модифікується культурою. Дистрибутивні культурні моделі становлять комплекс, що включає різні часові цикли, просторову локалізацію, положення відносно інших одиниць.

Ідентифікація моделі культури «*англійський сніданок*» описує ранкове приймання їжі, в раціон якої входять здебільшого вівсяна каша, омлет з беконом, чай чи кава. Первинне значення цієї моделі – фізичне підкріплення тіла їжею й напоєм. Вторинне значення передбачає соціальний, благодійний, релігійний сніданок тощо. Часова дистрибуція сніданку – ранок.

Інколи культурні моделі в міжкультурній комунікації викликають непорозуміння. Це трапляється доволі часто, коли носій однієї культури засвоює іншу культуру й, зустрічаючи певну форму цієї культури в конкретному локусі дистрибуції, сприймає її як комплекс значень, характерний власній культурі.

Проблема взаєморозуміння чужих культур потребує вирішення низки питань: яким чином природна мова може втілювати й передавати зміст тієї чи іншої культури, зберегти основні її цінності, стати перешкодою/мостом у порозумінні культур. Нам імпонує філософська позиція австрійського вченого щодо позиції мови як діяльності. Науковець стверджував, що природна мова є втіленням

«форми життя» як основи будь-якої культури [3, с. 99]. У понятті «форма життя» відображено систему лінгвістичних і нелінгвістичних дій, що становлять єдність і підпорядковуються внутрішнім конвенційно прийнятим правилам суспільства. Своєрідність позиції Вітгенштейна щодо пізнання «чужих культур» полягає саме у виділенні концептуальної сторони цього процесу, а також у висвітленні всіляких оман, що виникають у результаті нерозуміння тієї ролі, яку відіграє природна мова. Концептуальна сторона включає не тільки детальний опис конкретних випадків використання слова та виразу, а й різноманітні контекстуально допустимі способи їх використання, що становлять рухливу «концептуальну схему» мови й пізнання. В її основі закладені певні лінгвістичні конвенції, для опису механізму дій яких не завжди підходять традиційні логічні засоби (дедуктивна й індуктивна логіка).

Концептуальні структури «форми життя» – це глибший шар, ніж той, на якому розрізняють суб'єктивне й об'єктивне. На рівні цих структур визначається смисл людського досвіду, причому лінгвістичні й нелінгвістичні відмінності втрачають принципіальне значення. Рамки окремих «форм життя» залежать від концептуальних відносин, що зв'язують людей, ситуації, дії. Виокремлюють загально обумовлені «форми життя», властиві кожній культурі з унікальними характеристиками, наприклад: *народження, сон, освіта, віросповідання, кохання, шлюб, сім'я, смерть* тощо.

О. Потебня в праці «Мислення і мова» (1862) стверджував, що природа слова характеризується в єдності трьох сторін: форми, значення та внутрішньої форми. Саме через «внутрішню форму» відбувається «суб'єктивація об'єктивного світу» або, за концепцією Д. Ділі, «об'єктивація» дійсності, конституювання порядку об'єктивності.

Слово як знак для О. Потебні є носієм не лише позначення та значення позначуваного, а й попереднього досвіду людини та народу. Тобто слово як знак пов'язане з мисленням і розумом людини або є інтерпретантом. Звідси «внутрішня форма» слова пов'язана з багатством та особливостями мови, фольклору, культури народу, для неї притаманні символічні елементи або коди. Оскільки розуміння «внутрішньої форми» слова (знака) може затиратися, то актуальною є потреба його перманентного поновлення й реінтерпретації. У світлі підходу О. Потебні особливого

значення набуває національна література, яка, на його переконання, у своїх найпростіших жанрах (приказках, байках, гуморі) безпосередньо спрямована на пригадування або поновлення «внутрішньої форми» слова (знака) [14, с 75].

Наприклад, використання семіотичного підходу в декодуванні смислу словосполучення «хлібний вовк» дає змогу прослідкувати, як здійснювалося перенесення значення з одного об'єкта на інший. Ця фраза використовувалася селянами Північної Європи для позначення чогось таємничого, що приховувалось в останньому зжатому снопі пшениці, пізніше так стали називати сам сніп, потім віз, на якому сніп доставляли в село, і, нарешті, людину, яка в'язала останній сніп [13].

Зіставляючи лексичні системи різних мов, варто звертати увагу на три важливі аспекти: форму, значення й дистрибуцію. У більшості мов форма складається зі звукових сегментів, наголосу, а в тонових мовах (наприклад, китайській) – ще й висоти тону. Форма англійського слова *jig* «глекчик» складається з трьох звукових сегментів (фонем), якщо замінити першу літеру **j** на **b**, то отримаємо нове слово: *big* «жук». Зміна наголосу чи тону теж призводить до зміни значення лексичної одиниці.

Існує хибна думка, начебто значення лексичних одиниць однакові в усіх мовах і мови різняться тільки за формою вираження цих значень. По суті, значення культурно детерміноване чи модифіковане, так що воно істотно різниться від культури до культури. Деякі значення, що знаходимо в одній культурі, можуть бути відсутніми в іншій. Значення «кінь» не існувало в мовах американських індіанців до іспанського завоювання й колонізації. Варто пам'ятати, що те, що зазвичай є лексичним значенням в одній мові, може бути морфологічним чи синтаксичним в іншій.

Дистрибуція слова також важлива, оскільки в конкретний момент історії мови мовцям властива певна звичка до обмеження в дистрибуції. Обмеження можуть бути граматичними, стильовими, географічними, соціально-груповими. Наприклад, загальновідома назва комахи *dragon fly* «бабка» в північних і центральних районах Америки відома під назвами *snake feeder* чи *darning needle*, лексична одиниця обмежена певними географічними районами.

Схожість і відмінність у формі, значенні та дистрибуції лексичних одиниць різних мов дає змогу дійти таких висновків: 1) слова

подібні за формою і значенням; 2) подібні за формою, але різні за значенням; 3) подібні за значенням, але різні за формою; 4) різні за формою та за значенням; 5) різні за типом конструкції; 6) подібні за основними значеннями, але різняться в конотаціях; 7) подібні за значенням, але обмежені географічним використанням [7, с. 41–43]. Перекладаючи такі лексичні одиниці, перекладачу варто звертати увагу на три важливі аспекти слів – форму, значення, дистрибуцію, розглядати різноманітні види й класи слів конкретних мов.

Застосування методу культурно-концептуального аналізу дає можливість зрозуміти авторську концепцію, що прихована в смислах – імпліцитах (Л. Федорова), символах (М. Новикова), концептах, які можна виявити під час вдумливого прочитання та аналізу першотвору [22].

Залучення такого підходу до розгляду традиційної перекладознавчої проблематики допомагає по-новому проаналізувати найважливіші питання теорії і практики художнього перекладу, а саме питання про співвідношення творчої індивідуальності автора оригіналу та перекладача, проблему перекладності художнього тексту й адекватності перекладу, а також проблему одиниці художнього перекладу [22, с. 45].

Основні принципи культурно-концептуального підходу до перекладу полягають у виявленні та збереженні в цільовому тексті базових концептів – важливих складових семантико-стилістичної системи оригіналу – з метою забезпечення відповідних реакцій читачів перекладу. У перекладі враховується авторська концепція першотвору, яка визначає його зміст і стиль, сприймається концептуальний зміст художнього твору в діалектичній єдності з його художньою формою.

Використання зазначеного підходу дає змогу відтворити в перекладі лінгвостилістичні особливості оригіналу, що пов'язані з певними втратами та різними трансформаціями, спричиненими відмінностями між мовними й концептуальними картинами світу, максимально точно відтворити в перекладі екстралінгвальні явища з урахуванням мовної та концептуальної картин одержувача перекладу та його культурної традиції. Важливою передумовою досягнення адекватності перекладу є обов'язкове зіставлення концептуальної інформації, яку містить оригінал, з тією, яку виявлятиме перекладений твір.

Висновки з проведеного дослідження. Культурно-концептуальний підхід звертає

увагу на виявлення спільного й відмінного в структурі та функціонуванні маркованої лексики, фразеології, пареміології, засобах мовного етикету, що входять до складу того чи іншого культурологічного поля, допомагає уникнути як фонетичної, лексичної, граматичної, так і культурологічної інтерференції. Крім того, він допомагає позбавитися від неправильних уявлень про культуру, що зумовлені діями національних стереотипів, розширити сферу комунікації, розвивати взаєморозуміння між носіями двох культур, так як кожна система мови представляє певний культурний код. Такий підхід допускає коментарі, що включають лаконічні порівняльні відомості з історії, мистецтва, етики, естетики, релігії, звичаїв і традицій, так й інші коментарі, що роз'яснюють відсутні незрозумілі моменти тексту. Коли культурологічна інформація представлена на поверхні тексту й може бути виявлена на рівні національно-культурних одиниць, підключають аналіз граматичних, синтаксичних або лексичних невідповідностей двох мов, що допомагає уникнути інтерференції відповідного типу.

Якщо проблеми подолання в перекладі власне лінгвістичних розбіжностей між мовами доволі успішно описуються лінгвістичними теоріями перекладу, то вирішення проблем, що виникають у перекладі внаслідок розбіжностей культурного фону адресанта й адресата висловлювання, неможливе без урахування екстралінгвістичних умов, у яких розгортається перекладне спілкування, і розширеного розуміння функцій перекладача.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аликина Е.В. Введение в теорию и практику устного последовательного перевода. Москва: Восточная книга, 2009. 192 с.
2. Бабенко Л.Г. Концепт и концептосфера в аспекте моделирования. Международный конгресс по когнитивной лингвистике: сб. мат-лов, 26–28 сентября 2006 г. Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 2006.
3. Грязнов А.Ф. Язык и деятельность. Критический анализ витгенштейнианства. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1991. 142 с.
4. Заботкина В.И. Картина мира и лексикон: культурологический аспект. Картина мира: лексикон и текст (на материале английского языка): сб. науч. тр. МГЛУ. Москва, 1991. Вып. 375. С. 17–24.
5. Комиссаров В.Н. Культурно-этнографическая концепция перевода. Картина мира: лексикон и текст (на материале английского языка): сб. науч. тр. МГЛУ. Москва, 1991. Вып. 376. С. 126–131.
6. Литвин Ф.А. Русская культура в зеркале англоязычной. Русская культура и мир: II Междунар. науч. конф., 1994 г.: тезисы докл. Нижний Новгород, 1994. Ч. II. С. 129–132.
7. Ладо Р. Лингвистика поверх границ культур. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXV. Москва: Прогресс, 1989. С. 32–62.
8. Лихачев Д.С. Культура как целостная система. Новый мир. 1994. № 8. С. 3–8.
9. Лотман Ю.М. Культура как коллективный интеллект и проблемы искусственного разума / АН СССР, научный совет по комплексной программе «Кибернетика». Москва, 1977. 18 с.
10. Маркарян Э.С. Исходные посылки понимания культуры как специфического способа человеческой деятельности. Философские проблемы культуры. Тбилиси, 1980. С. 16–44.
11. Марковина И.Ю., Сорокин Ю.А. Культура и ее психолингвистическая ценность. Этнопсихолингвистика. Москва: Наука, 1988. С. 5–18.
12. Маслова В.А. Лингвокультурология. Москва: Издательский центр «Академия», 2001. 208 с.
13. Мелконян Э.Л. Некоторые аспекты изучения этнических культур. Философские проблемы культуры. Тбилиси, 1980. С. 114–123.
14. Потебня О.О. Эстетика и поэтика слова. Пам'ятки естетичної думки. Київ: Мистецтво, 1985. 303 с.
15. Рамишвили Г.В. Об отношении языка к культуре. Философские проблемы культуры. Тбилиси, 1980. С. 136–140.
16. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. Москва: Наука, 1988. 212 с.
17. Топоров В.Н. Вещь в антропоцентрической перспективе: Апология Плюшкина. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического: Избранное. М.: Изд. группа «Прогресс» – «Культура», 1995. С. 7–111.
18. Хайруллин В.И. Перевод и фреймы. Москва: Издательство Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. 144 с.
19. Holmes J.S. The Name and Nature of Translation Studies. Papers on Literary Translation and Translation Studies. Amsterdam: Rodopi, 1972. P. 67–80.
20. Munday J. Introducing Translation Studies: Theories and Applications. N. Y.: Routledge, 2001, 2008. 240 p.
21. Nida E.A. Theories of Translation. Traduction, Terminologie, Redaction: Languages and Cultures In Translation Theories: Studies in the Text and its Transformations. Montreal: University of Concordia, 1991. Vol. 4. № 1. P. 19–32.
22. Nord Ch. Text Analysis in Translation: Theory, Methodology, and Didactic Application of a Model for Translation-Oriented Text Analysis. Amsterdam: Rodopi, 1991. 250 p.
23. Snell-Hornby M. The Professional Translator: Language Specialist or All-Round Expert? Teaching Translation and Interpreting: The First Language International Conference. Elsinore, 1991. P. 12–13.